

CELİL MEMMEDGULUZADE'NİN ESERLERİNDE OSMANLI TARİHİ, DİLİ VE EDEBİYATI

Aygün ORUCOVA*

Özet

Makalede Azerbaycan'lı görkemli edib, tiyatro yazarı, satirik "Molla Nasreddin" dergisinin (1906-1931) editörü, tenkidî realizm edebî mektebinin başçısı Celil Memmedguluzade'nin Osmanlı'nın tarihinden, Osmanlı dilinden ve edebiyatından bahseden eserleri tahlil edilmiştir. O'nun Türkiye'nin azatlık hareketına, meşrutiyet tarihine dair yazdığı eserleri incelenmiş, Mithat Paşa ve Süleyman Paşa gibi vatan ve hürriyetperestlerin faaliyeti değerlendirilmiştir. Böyle kahraman millet fedailerinin ölümüne sebep olan Sultan Abdülhamid, onun demokrasini boğmak için aldığı amansız tedbirler, sultan istibdadı ve zulmü eleştirilmiştir. Mirze Celil Osmanlı divan edebiyatının mürekkep, anlaşılmaz, Arap-Fars sözleriyle zengin olan dilini değil, sade ve kolay anlaşılabilir, genel konuşma diline uygun olan bir edebî dilde yazmak gerektiğini göstermiştir. Osmanlı edebiyatının Tefik Fikret, Abdülhak Hamid, Abdulla Cevdet, Öğretmen Naci, Namik Kamal gibi nümayendelerinin edebî faaliyeti ile tanış olmuş, onların hakkında kendi fikirlerini ifade eden yazılar ortaya koymuştur. Büyük vatanperver Türk şairi Namik Kamal'in lirik "Vatan şarkısı" şiirine "Biz" adlı mizahi nezire yazmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azadlık, devrim, istibdat, tiyatrolar, mizahi şiir, lirik şiir.

OTTOMAN HISTORY, LANGUAGE AND LITERATURE IN JALIL MAMMADGULUZADEH'S WORKS

Abstract

The works, concerning Ottoman history Ottoman language and literature, of Jalil Mammadguluzadeh, prominent writer, dramatist, satirist of Azerbaijan, editor-in-chief of "Molla Nasreddin" journal (1906-1931) are scientifically analysed in the paper. The liberation movement in the Turkey, history of Konstitution are considered, activities of patriots such as Midhat pasha and Suleyman pasha are highly appreciated. Sultan Abdulhamid as the cause for death of such national heroes and patriots, merciless measures taken by him to press the democratic movement, his despotism and oppression have been criticized here. Mirza Jalil pointed that it is necessary to turn complex, difficult, rich with Arab-Persian words language of Ottoman Divan literature to literary language - simple and easy, corresponding to national spoken language. He was acquainted with works of representatives of the Ottoman literature, such as Tofiq Fikrat, Abdulhag Hamid, Abdulla Jovdat, Muallim Naji, Namik Kamal; many publicist works expressing his opinion of them were written. Jalil Mammadguluzadeh has written satirical imitation named "Biz" ("We") to the lyrical poem "Vatan shargisi" ("Homeland song") of Turkish patriot poet Namik Kamal.

Keywords: Freedom, revolution, despotism, dramatic works, satirical poetry, lyric poetry.

* Dr., AMEA Nahçıvan Bölümü, orujovaaygun82@gmail.com

Giriş

Türkiye ve Azerbaycan tarihin tüm dönemlerinde dili ve dini bir, devleti ayrı olan iki kardeş ülke olarak tanınmıştır. 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında bir çok Azerbaycanlı doktor, şair, yazar ve devlet adamları Türkiye`de okumuş, siyasi faaliyette bulunmuş, çok yüksek seviyyede eğitim alarak vatana geri dönmüş, bundan sonra da oranı ikinci vatani bilmişler. “Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmez!”, - diyerek 1918-1920. yıllarda Azerbaycan Demokrat Cumhuriyetini kuran, Yusuf Bey Akçura, Ziya Gökalp gibi alimlerle dost olan, Bakü Devlet Üniversitesinde Osmanlı Edebiyatı Tarihi`nden ders veren, devlet adamı Memmed Emin Resulzade (d.1884, Bakı- ö.1955, Ankara), romantik şair ve doktor Abbas Sehhet (d.1874, Şamahı-ö. 1918, Gence), XX yüzyıl Azerbaycan-Türk içtimai fikrinin görkemli nümayendelerinden biri, bilim adamı, şair, ressam, filozof Ali Bey Hüseyinzade (d.1864, Salyan-ö.1940, İstanbul) ve diğer Azerbaycan halkının öncülleri gibi Doğu`da ilk mizah dergisi olan “Molla Nasrettin”in editörü Celil Memmedguluzade (d.1869, Nahçıvan-ö.1932, Bakü) de eserlerinde Osmanlı`nın demokrasi uğrunda mücadeleleri, Sultan Abdülhemid`in halka olan zulüm ve istibdadı, Osmanlı dili, edebiyatı konularını daim ele almıştır. Derginin ilk sayında “Molla Nasrettin`in telgramları”nda Osmanlı`da insan haklarının çiğnendiğini göstermek amacıyla böyle yazılmıştır: “Sokakta giden zaman öskürmeyi Osmanlı hükümeti ahaliye yasak etmiştir” (Molla Nasreddin, 1988, s. 19). Onu da belirtmek isteriz ki, o zamanlar Rusya imperatorluğu`na bağımlı olan Azerbaycan`da, İran`da ve diğer Müslüman ülkelerinde de siyasi durum aynı veziyetdeydi. Celil Memmedguluzade hatıralarında yazıyor ki, hemen asrın sansürünün talepleri o kadar sert idi ki, siyaset nedir ki, siyasetin korkusundan “s” harfini bile yazamazdık. Derginin 3. sayısında “Yabancı haberler”de “Osmanlı” ismi ile dış işleri bakanı Tefvik paşanın sultana verdiği layihenin özeti takdim olunmuştur. Buradan anlaşılıyor ki, avrupalıların sayısı Osmanlı memleketinde çoğaldığından itibaren “sadakatli” yerli ahalinin mutluluğu günü-günden artmıştır (yani azalmıştır – A.O.). Osmanlı`nın demir yollarında, fabrikalarında, altın madenlerinde, büyük manfaatli senet ve ticarethanelerinde açgözlü avrupalıların “öle-öle” (yani çok büyük suretle – A.O.) çalışarak bu ülkenin servetlerini istismar etmelerine büyük edip karşı çıktığını göstermiştir. “Elini aktan karaya vurmayan millet-necibeyi-osmaniye” (Molla Nasreddin, 1988, s. 38) ise tüm zamanını divar diplerinde, cami heyetlerinde, tekye künclerinde, derviş vezlerinde geçirip sultana gece-gündüz dua ile meşkullar. Padişahın hazır nimetlerinden mahrum kalan yalnız ülema ve din görevlileridir. Bu sebepten “Meclisi-hasi-vüzera” sultandan rica ediyor ki, zehmet ve eziyetde kalan ülema ve ruhanilerin yerine Fransa`dan kovulan papazları tayin edip şu vasite ile bir kat daha duayi-ömri-

şahanelerinin çoğalmasına ferman buyursun. Derginin aynı sayısının mizahi “Sözlük” bölümünde “İstibdat” kelimesinin karşılığına dikkat verelim: “Fakirlerin ve gariplerin imdadına yetişmek. İran, Rusya ve Osmanlı hükümetlerinin idaresinin durumları” (Molla Nasreddin, 1988, s. 39). Göründüyü gibi 20. yüzyılın başlarında İran, Rusya ve Osmanlı devletlerinde mevcut olan istibdat, sultan zulmü, halkın zehmetçeken kısmının istismarı büyük insansever, hümanist bir yazar olarak Celil Memmedguluzade`ni çok fazla düşündürmüş, rahatsız etmiştir. “Lisan belası” adlı mizahi şiirinde de bu rahatsızlığını dile getirmiştir:

Ey dil, daha dinme ve sükut et, seni tari,
Lal ol ve danışma.
Sal başını aşağı ve hiç bakma yukarı,
Mal ol ve danışma.

Ger geyrileri cemdeyine vursala, dinme,
Ger başın eyip peyserine dursala, dinme,
Pamal ede düşmen seni, sabr et, bala, dinme,
Ya zulüm ede, ya boynuna kendir sala, dinme,
Ya ruzunu cebr ile elinden ala, dinme,

Sal başını aşağı ve hiç bakma yukarı,
Lal ol ve danışma.
Ger güsselenib eyleyesen nalevü-zarı,
Mal ol ve danışma (Memmedguluzade, 2004. C. I, s. 611).

1906. yılın 12. sayında “Telgraf haberleri”nde Osmanlı hükümetinin demokrasiye karşı çıkma siyasetini ve bununla bağlı olarak amansızlığın haddini aşdığını sadece olarak bir cümle ile kötülemiştir: “Osmanlı hükümeti Rusya’nın millet meclisinden çok artık derecede korkup her kim “millet meclisi” sözünü ağzına alarsa, onun Afrika çöllerinde ayakları bağlanıp vahşi hayvanlara yedirileceğini ilan etti” (Molla Nasreddin, 1988, s. 106). Bu sözü ağzına alıp danışanları eger böyle ağır bir ceza bekliyordusa, onu yaratmak fikrinde olanların akibetinin çok kötü olacağı da gün gibi aydıdı. 1906. yılının 15. sayısında Gence`den gönderilen bir mektupta “Molla Nasrettin” dergisinin “İran`dan tutmuş Osmanlı`ya kadar tüm Müslüman bey, han, mollalarını rahat koymadığı, Kafkaz`ın ana dilinde tüm müşkülleri açdığı” (Molla Nasreddin, 1988, s. 134) ve bunun neticesi olarak çok sayıda düşman, lakin tek-tek dost kazandığı

yazılmıştır. Derginin aynı yılının 17. sayısında İstanbul mühabirinin bilgisine dayanarak Osmanlı haberlerinde sultanın Avrupa, Amerika, Fransa'nın en uzak yerlerinde oluşan felaketlerden anında haberdar olup oraya bin-bin lira ihsan göndermeyi ve Amerikalı, fireng zenginlerini bile kendisine minnetdar ve duacı salmasından bahs ediliyor. Dili ve dini ayrı olan Hristiyan müsibetzedelerin ahü-feryadına yeten, “firenglere bin-bin ihsanıyla dillere destan olan böyle bir merhametli padişahi-islam” (Molla Nasreddin, 1988, s. 151) iki yıldan beri evleri dağılan, aç susuz kalan, hatta çöllerde ot bile bulamayan Kafkaz Müslümanlarını da güya ki, hatırlamış ve onlara elli bin lira ihsan etmiştir. “Osmanlı vezirleri bir-birinden artık bağış yapıyorlar”- cümlesiyle başarılı edip kinaye ve yumorun en yüksek derecesini yaratmıştır. Büyük Mirze Celilin her bir eserinde olduğu gibi, mizahi karşılaştırma ve kıyaslama terzi bu yazıda da öncelik teşkil ediyor. Şöyle ki, Amerika, Afrika'nın müsibetlerini hemen duyarak onlara bin lira bağışlayan sultan Kafkaz muhtaçlarının halinden ne az, ne çok – tam iki yıl sonra “haberdar” olmuş, elli bin lira sayısındaki abartıdan da görüldüğü gibi hiç bir şey göndermemiştir. 1906. yılının 19. sayısında “Osmanlı'da hürriyet” isimli “Telgraf haberleri”nde İranın hürriyet haberini duyan Osmanlı sultanının ahaliye verdiği beş tür “hürriyet”den kinaye ile söz açılıyor. Derginin 29. sayısında “Sultan Abdülhemid Han saninin asrında Türkiyenin hali”ni tasvir eden bir karikatür verilmiştir. Sultan son derece hüzünlü ve kederli bir halde oturmuş ve gözlerini kapamıştır, osmanlılar bazısı musiki aletlerinde çalar, bir çokları oynar, bir paşa elinde kılıç ve şapkasında demokrasi remzi olan ay, yıldızla tesvir olunmuş, lakin yabancılar pencereden görüldüyü gibi dışarıda demir yolu hattı çekmek için uğraşıyorlar. Derginin 30. sayısında İstanbul haberlerinde Abdülhemid hakkında şöyle yazılıyor: “Sultan kendi özel tabiplerine beyan etmiş ki, beni bu belaya salan ve hastalığımı artıran hiç kimse olmadı, meğer şimdi İran`dan son zamanlarda yetişen haberler (oldu-A.O.)” (Molla Nasreddin, 1988, s. 254). Derginin 1907. yılının 1. sayısında mizahi “Telgraf haberleri”nde yazılmıştır: “İkdir – burada üçüncü gazete yayınlanmaya başlamıştır. Bu gazete meşrutiyet taraftarıdır. İdaresinin maliyetini Sultan Abdülhamit kendi üstlenmiştir” (Molla Nasreddin, 1988, s. 331). Aynı yılın ikinci sayısında Celil Memmedguluzade yine “Telgraf haberleri”nde “hürriyetperest”lerin bir-birlerini desteklemek amaçlı tedbirlerinden bahs etmiştir: “Sultan Abdülhemid Kafkas`ın müfti ve şeyhülislamına hürriyetperest olduklarından birinci dereceden elmaslı madalya hediye etmiştir” (Molla Nasreddin, s. 339). “Aşına sedası” felyetonunda Osmanlı polis, memur ve vekillerinin demokrasi meyillerinin karşısını almak için gördükleri işlerden söz açılmıştır: “cevap ver görüm, bilimli, bilinçli, açıkgozlu hacılarımız hangi cüretle Osmanlı toprağına ayak basa biler? Meğer bilmiyorsun ki, Osmanlı toprağına yeni bir insan

giren zaman polisler sinek gibi gelib etrafını alıyorlar ve ceplerini ve eşyalarını arıyorlar ki, görsünler bu adam hangi işin sahibidir?” (Memmedguluzade, 2004. C. II, s. 215). Bilinçli, ilimli hacıların ceplerinde halkın gözlerini açmak vazifesini yerine getiren Kahire`de Türk dilinde yayınlanan “Türk”, Abdulla Cevdet`in (1869-1932) editörü olduğu “İçtihad”, “Şurayi-Osmani” gibi gazeteler, diğer hacılarımızın ceplerinde ise Kuran ayeleri ve dualar bulunması bile onların fikirlerindeki farkları ortaya çıkarıyor. Büyük edibin fikrinde müslümanların en kutsal şehri olan Mekke ve onun etrafında yaşayan osmanlıların en öncülleri bile ağızını açıp konuşmıyorlar. Bunun sebebini ise demokrat yazar Mirze Celil şöyle izah ediyor: “Meger duymuyoruz ki, ayda ve belki haftada bir millet fedaisi Osmanlı hükümetinin vahşi memurlarının eliyle telef oluyor? Meger her an o mukaddes mekanlar bir günahsız hürriyetperverin al kanlarıyla boyanmıyor mu? Meger Midhet Paşa ve arkadaşları Taif`de kendirle boğulmadılar mı?” (Memmedguluzade, 2004. C. II, s. 216). Burada Türkiye meşrutiyet eyleminin önderi, istibdad üsuli-idaresinin en katı düşmanı Mithat Paşa`nın (1822-1883) Sultan Abdülhemit`in emriyle Arabistan`da katl edilmesinden söz ediliyor ve onun ölümünden doğan büyük kederini de ifade etmiş oluyor. “Bambılılar” (1917) felyetonunda almanlarla savaşta kaybederek karşılığında İstanbul`u, Dardaneli almak fikrine düşen Rusları “bambılılar” ve bu gibi fikirleri de “uyku, rüya” adlandırıyor: “Bu uykunu duyanlar da öyle bilerler ki, İstanbul`da doğrudan Enver Paşalar ölmüşler ki, bu bambılıları oraya bıraksınlar” (Memmedguluzade, 2004, c. III, s. 32). Bu bir cümle Türkiye`de 1908. yılında baş vermiş devrime liderlik yapan “İttihat ve terakki” partisinden liderlerinden biri olan Enver Paşa`nın (1881-1922) kahramanlığından, vatanseverliyinden ve vatanın korunmasında ne kadar tedbirli olduğundan haber veriyor.

Başarılı yazar Celil Memmedguluzade`nin 1907. yılında “Zakafkasye” gazetesinde çıkmış “Türkiye meşrutesinin mazisinden” isimli makalesinde 18. yüzyıldan 1907. yılına kadar Türkiye`nin sosyal hayatında önemli yere sahip olan sultanların – III Sultan Selim, Sultan Mustafa, Sultan Mahmut, Sultan Mecid ve Sultan Aziz`in faaliyeti ele alınmış, III Sultan Selim`in Türk halkı için yaptıklarını takdir etmiş, onun “on dokuz yıllık hükümranlığı yeni Türk tarihinin en görkemli sayfalarından biri” (Memmedguluzade, 2004. C. IV, s. 138) gibi karakterize olunmuştur. Celil Memmedguluzade`nin fikrinde, Avrupa`da eğitim almış, tüm hayatını kendi vatanının devlet meselelerine adanmış Midhet Paşa`nın devlet işindeki faaliyeti şaşırtıcı derecede faydalı olmuştur. O`nun liderliğiyle 1876. yılında baş vermiş meşrute hareketini Mirze Celil “Türkiye tarihinin dünya ehemiyetli olayı” (Memmedguluzade, 2004. C. IV, s. 140) gibi değerlendirmiştir. Meşruteden sonra devleti idare eden Sultan Murad`ın ruhi

hastalığa tutulması, Sultan Abdülhemit'in onun yerine geçmesi Midhet paşa ve Süleyman paşa gibi hürriyet ve vatanseverlerin vahşicesine katliamına sebep olmuştur. Buna çok üzülen Celil Memmedguluzade yazıyor: “Türkiye'nin bir çok iyi oğulları sultan zulmünün kurbanı olmuşlar. Devlet adamlarının ve dahi paşaların büyük bir destesi mahv olmuştur. Bunların günahı yalnız halk azatlığı yolunda mücadele aparmalarıydı. Sultan Hemit Türk hakimiyeti kalesini böyle yükseltmiştir, o hakimiyet ki, kaç yıllardan beri Türkiye imperyasının çokmilyonlu ahalisi onun zulmü altında inlemektedir” (Memmedguluzade, 2004. C. IV, s. 142) .

Celil Memmedguluzade Osmanlı dili hakkında

Her kese malumdur ki, Mirze Celil'in zamanındaki Türk dili bugünümüzün Türkiye Türkçesinden çok farklı, Arap ve Fars dilinin sözleriyle daha çok yüklenmiş bir şekilde olmuştur. “Molla Nasrettin” dergisinin 1906. yılının 11. sayısındaki “Osmanlı dili” adlı yazıda Azerbaycan şair ve yazarlarının Osmanlı-Türk dili gibi bu dildeki “işte”, “şu”, “şimdi” sözlerinin, “-iyor”, “-ım” eklerini gerektiğinden fazla, ihtiyaç olmadan işletmelerini satirik bir dille eleştirmiştir. Bir arkadaşının büyük yazara Osmanlı dilinde yazıp-okumak için tavsiyesi böyledir: “Eğer istiyorsun ki, yazdığın Türk diline benzesin, gerektir her satırın başında yazasan: “budur” yerine “şudur”, “bu” yerine “şu”, “indi”ni yazasan “şimdi”, “gedirik” yerine “gidiyoruz” ve her fiilin sonunda yazasan “lim” ve s.” (Molla Nasreddin, 1988, s. 103). Aynı karmaşa, bilerekten yaratılmış anlaşılmazlık, okumuşların anlaşıkli yazmayı kendilerine yakıştırmaması, özellikle de edebiyat eserlerinde manası her kes tarafından aydın olmayan kelimelerin işletilmesi Osmanlı edebiyatında, gazetelerinin dilinde de kendini göstermiştir. Derginin aynı yılının 15. sayında mizahi “Dış haberleri”nde Osmanlı'nın “İkdam” gazetesinden götürülmüş bir parça aynıyla okuyuculara takdim olunmuştur. Burada, asıl Türk sözleri yok derecesindedir ve ya fark edilmeyecek derecede çok az sayıdadır. Yazının yüzde doksan dokuzu anlaşılmayan Arap-Fars izafet birleşmelerinden oluşmuştur: “Harisi-şeri-enver, haganül-berr velbahr, padşahi-melceül-anam, zillüllahi-filalem, şehriyari-melaikhislet”, şahenşahi-pesendide, asimani-adalet, essultanül-gazi” ve s. Şunu da belirtmek isterim ki, aynı durum asrın evvelerinde Azerbaycan'da da mevcut olmuş, bir grup aydınlar rus kelimelerini, diğerleri Türk-Osmanlı, bazılarıysa Arap-Fars sözlerini zorla dilimize sokarak ana dilimizi tanınmaz bir şekle salmak üzreydiler. Celil Memmedguluzade ve onun yarattığı “Molla Nasrettin” Edebî mektebi dilimizi bu gibi dış etkilerden arındırmış ve halkın diline çok yakın sade ve anlaşıkli bir edebî dil ortaya koymuştur.

Celil Memmedguluzade`nin Osmanlı edebiyatına dair fikirleri

Bugün olduğu gibi Türkiye ve Azerbaycan edebiyatı asırlar önce de daim çok yakın edebiyat ve sanat alakalarında bulunmuşlar. Hatta XIX yüzyılda çar Rusya'sının her türlü yasaklarına rağmen Azerbaycan yazar ve şairlerinin bazıları Türkiye'ye okumak için gitmiş, diğerleri ise daim bu edebiyatın değerli örnekleriyle ilgilenmiş, onlardan tesirlenmiş ve ya onlara tesir göstermişler. XX yüzyılın başlarında Azerbaycan tiyatrosu ilkin yaranma merhelesinde Mirze Feteli Ahundovun, Şekspir, Molyer, Şillerin eserleriyle yanaşı Namık Kemalın "Vatan, yahut Silistre" isimli meşhur tiyatrosuna da sık-sık yer vermiştir. "Vatan şairi", "Hürriyet şairi" adını almış, Türkiye devletinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk`ü (1887-1938) fikirleriyle etkiyeleyen, Tenzimat devri Türk edebiyatının ünlü isimlerinden biri Namık Kemal (d. 21 Aralık 1840, Tekirdağ – ö. 2 Aralık 1888 Sakız adası) gibi ünlü Azerbaycan yazarı, Doğuda çok sevilerek okunan "Molla Nasrettin" dergisinin editörü, "Ölüler", "Anamın kitabı" gibi demokrasi, hürriyet, birlik, cahillikle mücadele aşıl原因an tiyatro eserlerinin sahibi, şair Celil Memmedguluzade (d.1869, Nahçıvan – ö. 1932, Bakü) de kendi devrinin edebiyatını zamanı doğru-düzgün gösteren bir aynaya dönüştürmeyi başarmıştı. Türkiye`de Tanzimat döneminin en önemli düşünce, sanat ve siyaset adamlarından birisi olan N. Kemal`la Azerbaycan`ın hürriyet uğrındaki mücadelesinde çok önemli bir yeri olan, özellikle aşağıların, basit köylü ve zehmetkar şehirlilerin kendini tanıması, hukuklarını, sosyal haklarını anlamaları için edebiyatı ve bedii sözün tüm imkanlarını seferber eden Celil Memmedguluzade`nin hayatına halkının hür ve rahat yaşamı için adanması bakımından çok fazla okşarlıklar vardır. Her ikisi "Sanat için sanat" değil, "Toplum için sanat" anlayışını benimsemişler, sanatı, toplumun Batılaşması için bir araç olarak kullanmışlar. İkisi de eserlerini halkın anlayabileceği sade bir dille yazmayı amaçlamışlardı. N. Kemal divan edebiyatının süslü-sanatlı düz yazısı yerine, belli bir düşünceyi iletmeyi amaçlayan yeni bir düzyazıyı kullanmıştır. Mirze Celil de "Şairanedir, demek alınmadır" prensipine uygun olarak saatlerle oturub kafiye aramanın zamanı geçtiğini eserlerinde döne-döne belirtmiştir. Namık Kemal gençliğinde Divan Edebiyatı tarzında şiirler yazmış, Avrupa'ya gittikten sonra yeni edebiyatı benimsemiş ve o yolda yapıtlar vermiştir. Namık Kemal, Fransız edebiyatını örnek almış, romantizmin etkisinde kalmıştır. Celil Memmedguluzade de edebiyata nazla gelmiş, "Çay destgahı" adlı allegorik menzum dramını 1889. yılında yazmıştır. Sonra nesire ve tiyatroya geçmiş, tiyatrounu "büyükler için terbiye mektebi" adlandırmıştır. O`nun "Azerbaycan", "Cümhuriyet" makaleleri, "Poçta kutusu", "Usta Zeynal" hikâyeleri, "Ölüler", "Anamın kitabı", "Deli yığıncağı" tiyatroları Azerbaycan edebiyatında önemli değere sahiptir. Lakin Mirze Celil bütün hayatı boyu şiirle

alakasını kesmemiş, “Molla Nasrettin” dergisinde ara-sıra mizahi şiirler yazmış, tiyatrolarında, makale ve felyetonlarında da içtimai manalı şiirden yararlanmış. O'nun şiirleri de N. Kemal'in şiirleri gibi biçim bakımından eski, konu bakımından yenidir. Büyük Türk şairi Namık Kemal yurt, ulus, özgürlük gibi konuları işlemiştir. Ayrıca şiirlerinde mücadeleci tipte bir insan yaratmıştır. O da tiyatroyu “eğlencelerin en faydalısı” olarak nitelemiş, halkın eğitilmesinde okul gibi görmüş, sahne dili ve tekniği yönünden başarılı yapıtlar vermiştir.

Namık Kemal'in “Vatan şarkısı” isimli yüksek yurtseverlik, vatan yolunda şehit olmanın büyük gurur ve kahramanlık olduğunu anlatan şiiri Azerbaycan'da da çok sevilmiş, dillerden düşmemiştir:

Amalımız, efkârımız ikbal-i vatandır,
Serhadimize kal'a bizim hak-i bedendir,
Osmanlılarınız ziynetimiz kanlı kefendir,
Kavgada şehdetle bütün kam alırsız biz,
Osmanlılarınız can verir nam alırsız biz.

Bu lirik şiire “Molla Nasrettin” dergisinde iki satirik nezire yazılmıştır: Birincisi Azerbaycan'ın büyük satirik şairi Mirze Elekber Sabirin (d.1862, Şamahı-ö.1911, Şamahı) “Amalımız, efkârımız ifnayı-vatandır” adlı satirik şiiri derginin 1907. yılının 10. sayısında “Önde giden zincirli” gizli imzasıyla, Celil Memmedguluzade'nin “Övradımız, ezkarımız efsaneyi-zendir” mısrası ile başlayan “Biz” şiiri ise 1907. yılının 18. sayısında “Boynuyoğun” gizli imzasıyla derc olunmuştur. Önce Sabirin mizahi şiirine dikkat edelim:

Amalımız, efkârımız ifnayı-vatandır,
Kinü-gerezü hirs bize ziyneti-tendir
Efal yok, ancak işimiz lafi-dehendir
Dünyada esaretle bütün kam alırsız biz
Kafkaslılarınız, yol kesiriz, nam alırsız biz.

Akrep gibi neşter gücü var tırnağımızda,
İslam susuz olsa su yok bardağımızda
Her küncde bin tilki yatıp çardağımızda
Bin hiyle kurup rütbevü ikram alırsız biz
Kafkaslılarınız yol kesiriz, nam alırsız biz.

Avrupalı öz milletin ehya edir, etsin
Şanü şerefü-gövmünü ala edir, etsin
İnsanlık adın dehrde ikba edir, etsin
Gafletde yatıp, ad batırıp nam alırsız biz

Başa yumuruk zolladırsız, kam alırsız biz (Molla Nasreddin, 1988, s. 402).

Göründüğü gibi, şiirde kin, gerez, hırs, vatanın saadeti yerine kötülüğünü düşünmek, rütbe, ikram almak için her türlü hiyleler kurmak, esarete, gafletde kalmayı hoşlamak, yol kesmek, İslam`a, Müslümanlığa fayda vermek için çalışmamak ve s. gibi negatif durumlar aradan kaldırılması için gülüş hedefine dönüştürülmüştür. Eserde Avrupalılarla Kafkaslıların karşılaştırılması da onlardan ibret, nümune götürmek amacı taşımaktadır. Celil Memmedguluzade`nin şiiri ise yine Kafkaslı, lakin dindar Kafkaslıların dilinden kendi kusurlarını eliştiriyor:

Övradımız, ezkarımız efsaneyi-zendir
Efsaneyi-zen nuri-dilü ruhi-bedendir
Çün hübbi-nisa lazimeyi-hübbi-vatandır
Ehli-vatanız, hübbi-vatan yad eliriz biz
Dindarlarız, günde bir avrat alırsız biz.

Bu meşgeleler şiveyi-eşyahi zamandır
Ata-babamızdan bize miras hamandır
Zann eyleme süstüz kanımız od gibi kandır
Bu yolda döküp kanımızı, ad alırsız biz
Dindarlarız, günde bir avrat alırsız biz.

Sair milel övretle adalet edir etsin
Övret ere, er övrete refet edir etsin
Her kim ki, bir övretle kanaat edir etsin
Üç-dördün ötüp siğede tedad alırsız biz
Dindarlarız, günde bir avrat alırsız biz.

Tedadi-nisa bir hüneri-sariyemizdir
Tez başlayırız çün bu libas ariyemizdir
Övret ne demek? Hadimemiz, cariyemizdir

Herçend alan vakitte azat alıruz biz

Dindarlarız, günde bir avrat alıruz biz (Molla Nasreddin, 1988, s. 402).

Malumdur ki, Mirze Celil'in zamanında din görevlileri Kuran'a dayanarak maddi seviyesi yüksek olan keslerin siğeyle bir kaç evlilik yapa bileceğini esas alarak kadın haklarını çiğniyorlardı. Şiirde günde bir eş alan "dindar"ların Vatan, millet, yurt sevgisi yerine kadına olan sevgini, düşkünlüğü esas almaları kötülenmiştir. Kadını dört duvar içinde mahbus etmek, dışarıya koymamak, onu hadime, cariyeye gibi değerlendirmek, daha doğrusu ona değer vermemek, başörtüsü, kızların çok erken yaşlarında evlendirilmesi dinimizin yanlış açıklanması sebebinden ortaya çıkmış hâller olmuştur.

"Molla Nasrettin" dergisinde bir çok Azerbaycan şairlerinin meşhur ve çok yayılan eserlerine yazdıkları mizahi eserler yayınlanmıştır. Bunlardan biri de Mirze Elekber Sabir'in Türk şairi Rezaizade Mahmut Ekrem'in (1874-1914) şiirine nezire olarak yazdığı "Açmış nigabi-hüsün" mizahi şiiridir.

1926. yılında yazılmış "Acıgnan" adlı felyetonunda XX yüzyılın başlarında demokrat Türk şiirinin en değerli yaratıcılarından olan Tefvik Fikret (1867-1915) ve Türkiye'de tanzimat devrinin klasik şair ve tiyatro yazarı Abdülhakk Hamid'in (1851-1937) edebî faaliyetlerini yüksek değerlendirse de, onların dilinin mürekkebliyinden de bahs etmeden geçmemiştir: "bu ediplerin yazıları çetin yazılardır. Tefvik Fikret gibi bir kalem sahibinin eseri-hamesini anlamak için daha da derin Arap sözlüklerine bakmak gerekir" (Memmedguluzade, c III. 2004, s. 222-223) .

"Oruç tutanlar ve oruç tutmayanların hesabı" (1928) felyetonunda yazıyor: "İsmailiye binasında yeni tedris yöntemleri hakkında "müellim Naciyi-asr"ın raporu varmış ve onu dinlemeye yüz otuz altı öğretmen katılmıştır" (Memmedguluzade, c. III. 2004, s. 351). Burada sözü giden şahs 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında tanınmış Türk yazarı ve eğitim görevlisi olan Müellim Nacidir.

"Cuma günleri" (1907) adlı felyetonunda büyük satirik Mirze Celil "alimi-ferzane-meşhur" (Memmedguluzade, c. II. 2004, s. 196) Abdulla Cevdet'in "Şurayi-Osmani" gazetesinde yazdıklarını okumayı kendi okucularına da tavsiye ediyor.

"Bibliografiya (Ziya Paşa ve Derjavin)" (1926) isimli makalasinde "Fransızların fikirlerinde büyük bir devrim yapmış Jan Jak Russo'nun "Emil" kitabını Türkçeye çeviren Ziya

Paşa'nın bu işini takdir etmiştir. Lakin onun Sultan Abduleziz'le görüşünde söylediği aşağıdaki şiir hakkında, aynı sözleri söylemek mümkün diyor:

Derdinle görsen ne hala girdim,
Varımı, canımı yoluna verdim.
Yıllarca veslini gözledim durdum,
Dünya gözü ile ben seni gördüm,
Ömrümde bu gün murada erdim.

Şanınla senin dünyalar dolsun,
Sebep olanlar o kadar bulsun,
Bin kere hakka şükürler olsun,
Dünya gözü ile ben seni gördüm,
Ömrümde bu gün murada erdim (Memmedguluzade, c. IV. 2004, s. 255) .

Görüldüğü gibi, bu şiir aslında şairin aşık olan bir insanın dilinden sevdiği kadına söylenebilecek sözleri ifade etmesidir. Sultanı methetmek amacıyla bu gibi sözlerin söylenmesi hiç doğru değildir. Çok haklı olarak Mirze Celil yeni asırda bu gibi geside ve medhiyeleri yayınlamanın halka hiç bir faydası olmayacağı fikrinde olmuştur. Zamanla ayaklaşa bilmediğinden böyle eserler yalnızca “muzelerde bir yadigar” (Memmedguluzade, c. IV. 2004, s. 255) tarihî-manevi bir eser olarak kala bilir.

Sonuç

Belirtmek isteriz ki, Celil Memmedguluzade Azerbaycan'da doğmasına ve Nahçıvan'da, Tiflis'de, Bakü'de, Tebriz'de yaşamasına bakmayarak tüm Müslüman dünyasının, özellikle de Türkiye'nin meşrute hareketini yakından takip etmiş, her zaman demokrasi taraftarı olmuş, hakkı olanın yanında olmuş, istibdad, zulümün son bulması için çalışmıştır. Edebiyatı daha hür ve güzel, bağımsız bir hayat için seferber etmiş, kendisi önde giderek tangidi realizm adlı edebî mektep yaratmıştır. Bu mektebin başçısı gibi milli uyanış, halkın kendini tanımasını daha da suretlendirmiş, dilimizin ve edebiyatımızın bazı kusurlarını da göstermiştir. Yazılı edebiyatla ve edebî dille sözlü halk edebiyatı ve halk konuşma dili arasındaki uçurumu ortadan kaldırmayı başarmıştır. “Molla Nasrettin” dergisinde tüm Türk halklarının ve Müslümanların derdini ve sevincini dünyaya iletmış, neticede Türk-Müslüman dünyasında değerli hizmetleriyle daim adından söz ettirmiştir. Demokrat Türk edebiyatını takdir etmiş, ondan yararlanmış ve karşılıklı edebî tesirde bulunmuş, lakin kendi orijinal eserlerini yaratmıştır.

Kaynaklar

Memmedguluzade, C. Eserleri. 4 ciltte, C. I. Bakü: Önder, 2004, 664 s.

Memmedguluzade, C. Eserleri. 4 ciltte. C. II. Bakü: Önder, 2004, 584 s.

Memmedguluzade, C. Eserleri. 4 ciltte. C. III. Bakü: Önder, 2004, 480 s.

Memmedguluzade, C. Eserleri. 4 ciltte. C. IV. Bakü: Önder, 2004, 472 s.

Molla Nasreddin. 12 ciltte. C. I. Bakü, İlim, 1988, 720 s.